فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی
Human Sciences Research Journal
دوره جدید، شماره بیست و دوم، زمستان ۱۳۹۸، صص ۱۲-۱ New Period, No 22, 2020, P 1-12
شماره شاپا (۲٤۷٦-۷۰۱۸) ISSN (2476-7018)

دیوان سالاری عصر صفوی

دکتر محمدرضا شهیدی پاک
دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز، تهران، ایران

چکیده

از وجوه شخصیت سیاسی دولت صفویه گستردگی و استحکام و ابتکارات جدید در نظام اداری و دیوان‌سالاری ایرانی است. این پژوهش به بررسی این مطلب پرداخته است که دیوان‌سالاری عصرصفوی نمونه‌ای کامل ازتشکیلات اسلامی و ایرانی است. تشکیلات و دیوان سالاری اسلامی وایرانی یکی از مظاهر تفکر سیاسی اجتماعی مسلمانان است که به صورت میراثی عظیم از تجارب اداری به جا مانده است. ظهور دولت صفوی نقطه عطفی درتاریخ دیوانسالاری و اداره مرکزی ایران از جهت تحول اساسی و گسترده در تشکیلات اداری است، قدرت تشکیلاتی صفوی مورد توجه محققان و خاورشناسان علاقه‌مند به صفویان قرار گرفته است؛ صفویان ضمن توسعه تشکیلات دولت‌های محلی پیش از خود دیوان سالاری اسلامی را برای اداره قلمرو وسیع خود گسترش و توسعه دادند واخرین مرحله شکوه و تعالی تشکیلات اسلامی را رقم زدند. عصر صفوی که آغاز تاریخ جدید ایران در تشکیل نخستین دولت ملی است با پیدایش تشکیلات اداری نوینی برای اداره امور ایران بزرگ همراه شده است. آنها در زمینه تشکیلات کشوری و لشکری مناصب و سازمان‌های جدید با اصطلاحات خاص اداری تاسیس کردند و سازمان نظامی و انتظامی بسیارقدرتمندی را بوجود اوردند و تشکیلات مالی صفویه موفق شد تجارت گسترده داخلی و خارجی ونظام مالیاتی در ایران راسامان دهد. صفویان بسیاری از تغیرات وتحولات درنظام اداری خود را در رقابت با تشکیلات دولت عثمانی تنظیم می‌کردند. در عصر شاه‌عباس اول، انقلابی درساختار تشکیلات اداری به راهنمایی شیخ بهایی به ویژه در تشکیلات دینی صورت گرفت و وزیر نیرومندترین شخص در دستگاه دیوانسالاری صفوی شد که مقامی برابر صدراعظم دولت عثمانی را داشت. پژوهش حاضر معرفی و تحلیلی بسیار اجمالی از اساسی‌ترین بخش‌های تشکیلات اداری دولت صفویه است که بر اساس کتاب تاریخ تشکیلات در اسلام (۱۳۸۹) تنظیم شده است. و اصالت و اهمیت و جایگاه صفویه در توسعه و استمرار نظام کلاسیک تشکیلات اسلامی را نشان داده است. این تحقیق تلخیص کتاب

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

دیوان‌سالاری صفویه و بخش دیوان‌سالاری عصرصفوی ازکتاب تاریخ تشکیلات در اسلام است که در این پژوهش بر اساس تحریر مقاله تشکیلات اسلامی و دیوان سالاری ایرانی در عهد دولت صفویه (۱۱۳۵–۹۰۷/ ۱۷۲۲–۱۵۰۱) تدوین شده است که در همایش ملی دیوانسالاری در شرق جهان اسلام تا قرن سیزدهم هجری (۱۸–۱۹ اردیبهشت۱۳۹۷) ارایه شد.

واژه‌های کلیدی: دیوان‌سالاری، صفویه، انقلاب اداری شاه عباس کبیر، شیخ الاسلام، نظام ایالات، دیوان استیفا،

۱- مقدمه: تاریخی جغرافیایی: پیدایش معارف دیوانسالاری و تشکیلات ایرانی و اسلامی:

۱-۱- تاسیس دولت‌های اسلامی و تولید معارف اداری اسلامی در قرون وسطی:

تأسیس حدود سیصد دولت مستقل و نیمه مستقل با شاخه‌ها و زیرمجموعه‌های گوناگون به وسیله مسلمانان در دوره اسلامی در جزیرةالعرب، ایران، شبه قاره هند، آناطولی، ماوراءالنهر، غرب اسلامی؛ از دولت پیامبر خدا ص (۱هـ ـ ۱۱ه) تا آخرین دوره کلاسیک خلافت اسلامی به وسیله صفویان و ترک‌های عثمانی (۶۸۰ه ـ ۱۳۴۲ه) باعث تولید حجم عظیمی از معارف اداری به وسیله این دولت‌ها گردید. این دانش‌ها که در عرصه توانایی مسلمانان در اداره تحولات اقتصادی، نظامی و سیاسی و اجتماعی و دینی است، خود را در دهها سازمان و اداره و نهاد نشان داده است این نهادها را اصطلاحاً تشکیلات اسلامی نامیده‌اند. ماهیت تشکیلات اسلامی، که از جمله بارزترین مظاهر تمدن اسلامی است همین، مناصب، سازمان‌ها و مقام‌های سیاسی، اداری، مالی، قضایی، نظامی و دینی است که به وسیله دولت‌های اسلامی از زمان دولت رسول خدا تا پایان خلافت عثمانی تأسیس و جهت اداره امور جوامع اسلامی به کار گرفته شده است. شخصیت امت اسلامی در تشکیلات اسلامی ظاهر شده است.

۱-۲- سیر تاریخی تشکیلات اسلامی:

بررسی تشکیلات از نخستین دولت اسلامی، دولت پیامبر خدا آغاز شده است پس از آن استمرار قدرت اسلامی و شکل‌گیری هسته‌های اولیه دیوان‌ها و نهادهای اداری در عصر راشدین و گسترش دیوان‌ها در عصر اموی تا حدود زیادی با حفظ سیر تاریخی مطرح شده است، مهم‌ترین عصر تشکیلات اسلامی دوره پیدایش خلافت‌های بزرگ، امویان اندلس، فاطمیان قاهره و عباسیان بغداد است، ادارات دارالخلافه و نهادهای اصلی دولت در عصر بزرگ‌ترین خلافت اسلامی، عباسیان و دولت‌های وابسته به آن ها مانند سامانیان، بویهیان، غزنویان و سلجوقیان از یک تا پنجم هجری شکل گرفت و سپس نهادهای اداری دولت‌های بزرگ پس از خلافت عباسی مانند ایلخانان و ممالیک مصر و خلافت عثمانی و سلطنت صفویان که به صورت رقیب نهادهای اداری سنتی را با تحولات جدیدی تأسیس کردند، و توسعه دادند و مانند خطوطی مستحکم جوامع اسلامی را کنترل و هدایت کردند. پژوهش حاضر بر اساس تحقیقات کتاب

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

تاریخ تشکیلات اسلامی، که به دیوان سالاری دول اسلامی در ابعاد مختلف ان پرداخته است، تهیه شده است. این پژوهش نمایه تشکیلات گسترده و عظیم سلطنت صفویه در ایران است که فقط به مهمترین ابعاد آن پرداخته است و برخی از وجوه ان مانند تشکیلات روابط خارجی و تشکیلات قضایی وتشکیلات دبیرخانه و رسایل و دیوان برید و چندین سازمان مطرح در ساختار سنتی دیوان‌سالاری اسلامی در این پژوهش مورد بررسی قرار نگرفته است.

۲- تحول و توسعه تشکیلات اسلامی در عصر صفویه:

۲-۱- دیوان سالاری صفوی نقطه عطف تشکیلات اسلامی

دولت صفوی رکن تاریخ دیوانسالاری و اداره مرکزی در ایران است از جهت تحول اساسی و گسترده در تشکیلات است، که مورد توجه همه خاورشناسان علاقه‌مند به صفویان از جمله هینتس، قرار گرفته است؛ برقراری اصول تشکیلاتی در کار مجامع طریقتی به وسیله صفویان نشان استعداد اداری آن‌ها در آغاز حکومت است، لباس متحدالشکلی که حیدر برای پیروان خود معین کار از استعداد او در کار اداره قدرت و دیوانسالاری حکایت می‌کند؛ از زمان شیخ حیدر (د۸۹۳ ه) به بعد، تاج صفوی را که به کلاه حیدر موسوم بود به سر گذارند (هینتس، ص ۹۱). دوازده ترک تاخ کنایه از اعتقاد صفویان به آل علی (ع) و رمزی از دوازده امام بر حق بود.

۲-۲ انقلاب تشکیلاتی و اصلاحات شاه عباس کبیر:

در عصر شاه عباس اول، انقلابی در ساختار تشکیلات اداری به راهنمایی شیخ بهایی به ویژه در تشکیلات دینی صورت گرفت و وزیر نیرومندترین شخص در دستگاه دیوانسالاری صفوی شد و مقام صدراعظم دولت عثمانی را داشت. شاه‌عباس به خاطر اصلاحات در اداره مرکزی دولت صفوی لقب کبیر گرفت، او اصلاحاتی مفید در نظام خاصه به عمل آورد، تشکیلات صفویان بویژه اصلاحات شاه عباس مورد نقد وبررسی قرار گرفته است ازجمله برخی خاورشناسان ان را آغاز انحطاط دولت صفوی دانسته‌اند (کمبریج، ۱۷۴) از دیگر انتقادات بر دیوان سالاری صفوی تنظیم امور مالی در مورد محور نیروی نظامی صفویه یعنی کارگزاران و حکام نظامی قزلباش است که بخش اعظم درآمد ایالات را در محل خرج می‌کردند، از دیگر انتقادات بر دیوان سالاری صفویه، رشد نظام حرمسرا بود و دیگر مورد انتقاد در گزینش و مدیریت مقام عالی در ایالت‌های ایران است که شاه صفوی را عادت بر این بود که فرزندان خود را حاکم ایالات سازند؛ آن‌ها حتی در سن خردسالی به حکومت می‌رسیدند و تحت حضانت یک امیر قزلباش به نام "لله" (اتابک دوره سلجوقی) در کاراداره امور بودند.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

۲-۳- رقابت خلافت عثمانی و سلطنت صفوی در دیوانسالاری:

عصر صفوی نیز مانند دوره عثمانی در جهان اسلام دوره بازسازی و ایجاد تشکیلات نوین اداری بود که علماء در آن دو نقش بسیار مهمی داشتند. کل نظام تشکیلاتی صفوی مانند نظام تشکیلاتی عثمانی در اولین مرحله پیدایش سلطنت صفویان؛ بر مبنای سیستمی نظامی بود و اهل شمشیر کارهای اهل قلم را به عهده داشتند و اهل قلم از نفوذی در امور دیوانی و ادارهٔ مرکزی برخوردار نبودند. سومین مرحله اصلاحات در تشکیلات مرکزی صفوی، جدایی نهاد مذهبی از نهاد سیاسی است. زیرا علماء این دوره ادعای شاهان در نیابت امام غایب را رد می‌کردند و در پی اثبات استقلال خود در امر نیابت امام غایب ع امام مهدی عج بودند (کمبریج، ۱۷۶). وزیر در دولت صفوی که بسیاری از مناصب دیوانی و اداری را در مقابل دولت عثمانی تأسیس می‌کرد، جایگاه مهم‌تری از وزیر در دولت عثمانی داشت، وزیر پس از سلطان در رأس دیوان‌سالاری و امور لشکری بود، از زمینه‌های اصلی رقابت خلافت و سلطنت دو دولت عثمانی و صفویه در تاسیس تشکیلات دینی در کنار و در درون دیوانسالاری است. علاوه بر استمرار وظایف دینی سنتی مانند نماز و حج و زکات، وظایف دینی در عصر صفوی و عثمانی، که هر دو دولت‌های برخاسته از نیروی دینی بودند، برخی تاسیسات دینی مانند نماز جمعه اهمیت فوق‌العاده یافت و مناصب دینی جدیدی در دربار این دو دولت که استمرار مناصب سنتی دینی در گذشته است، تأسیس شد (مولف /۱۳۸۹).

۳- تشکیلات کشوری در عهد صفویان:

۳-۱- سیستم مرکزی و نظام اداری عالی دربار صفویه:

در رأس نظام اداری صفوی، به شکلی که می اید تنظیم شده بود:

۱- شاه

۲- مناصب و مشاغل دینی (ملاباشی، صدرخاصه، صدرعامه، متولیان آرام‌گاهی، امام رضا(ع) ...) شیخ‌الاسلام اصفهان، قاضی اصفهان، قاضی عسگر.

۳- مناصب امرای عظام ولایات و امرای سراحدات بیگلر بیگی، خوانین و سلاطین، والی عربستان، والیان گرجستان، بیگلر بیگیان عظیم الشأن،

۴- امرای درگاه (وزیردیوان اعلی یا وزیر اعظم و. . .)

۵- مقامات درباری یا مقر الخاقان

۶- عمّال وزراء، کلانتران

۷- مقرب‌الحضرت‌ها (داروغه دفتر خانه، سفره‌چی باشی و...) قرار داشت.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

۳-۲- توسعه لقب در دیوانسالاری صفویه، القاب حاکمان صفویه:

لقب مهمترین ویژگی دیوانسالاری ایرانی و سپس تشکیلات اسلامی است. مولف در کتاب تاریخ تشکیلات مفصل القاب در ادوار مختلف دول اسلامی در شرق و غرب جهان اسلام را بررسی کرده است (مولف/۱۳۸۹/صص). عصر صفوی عصر تولید و اختراع و کاربرد گسترده القاب دولتی و ادرای و دیوانسالاری است. اصولا دیوانسالاری دوره صفویه روی همین لقب ها برپا شده است که انفجار القاب در دوره قاجار ریشه تاریخی آن در دوره صفوی است زیرا قاجار حداقل در القاب خود را احیاگر و ادامه‌دهنده سلسله صفویه می دانستند . در عصر صفوی خان بر حاکمان ایالات اطلاق شد (میرزا رفیعا، صصص) و بر شاه عباس اول هنگام جلوس بر تخت سلطنت لقب خاقان دادند. خلفای عباسی مصر و خلفای عثمانی سنت استفاده از القاب را استمرار بخشیدند و حاکمان صفوی هم مانند ان ها از القاب سلطنتی همراه با القاب دینی استفاده کردند.

۳-۳- چگونگی و نمای نظام وزارت در عصر صفویه:

وزارت در عصر صفوی به دو دسته وزارت وزرای کل و وزارت وزرای ایالات خاصه تقسیم می‌شد، وزراء دارای اختیارات مالی، قضای و نظامی بودند، وزرای حکام که دست راست خان‌ها بودند، که از جمله کاربردهای وزیر در سیستم گسترده وزارتی صفوی است، برخی از وزرای حکام از مرکز تعیین می‌شدند. عصر صفوی از سویی آغاز تاریخ جدید ایران و از طرفی شروع پیدایش تشکیلات اداری نوینی برای اداره امور مملکت است. وزیر در عصر صفوی وزیر اول و رئیس دستگاه دیوان بود، با ایجاد منصب وکیل، با دخالت امیرالامراء در امور سیاسی از اهمیت وزیر عصر صفوی کاسته شد (میرزا رفیعا، صفحات متعدد). وزارت تقسیمات گوناگونی پیدا کرد، از جمله وزیر اصفهان که عهده‌دار امور خالصه شاه در ولایت اصفهان بود؛ وزیر قورچیان، وزیر غلامان، وزیر تفنگچیان، وزیر ثوپ‌خانه، در رأس وزراء، وزیر اعظم یا وزیر دیوان اعلی بود (میرزا رفیعا، ۱۶۱)، وزیر حلال، وزیر موقوفات، غیر از وزیر اعظم، بقیه وزراء، لقب مقرب‌الخاقان و یا علیجاه نداشتند، وزیر بیوتات، وزیر قراآلوس، وزیر دیوان، وزیر سرحد، وزیر محال ارامنه و. . . (میرزا رفیعا، ۱۶۷).

۳-٤- گسترش کمی و کیفی نظام وزارت در عصر صفوی :

تعدد وزرا در عصر صفوی: وزیر حلال:

در عصر صفوی دیوانسالاری اسلامی شاهد گسترش کمی و کیفی نظام وزارت است. این دوره در تشکیلات اسلامی، عصر تعدد وزراء است، عصر صفوی (۹۰۷ه/۱۱۳۵ه) مانند عصر تیموری (۷۷۱ه/۹۱۲ه)، عصر تعدد وزراء است، در حالی که در حکومت‌های کوچک قراقویونلو و آق قویونلو (۷۸۰ه/۹۱۴ه) معاصر صفویه، امور اداره مرکزی کشوری بین یک وزیر و منشی‌الممالک تقسیم شده بود.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

از انواع مختلفی از وزراء در دوره صفویه یاد کرده‌اند، در سازمان وزارت صفوی از وزیر اعظم، وزیر دیوان اعلی، وزیر لشکر، وزیر مالیه، وزیر بیوتات، وزیر انتقالی، وزیر چپ، وزیر دیوان، وزیر اوقاف، وزیر سرحد، وزیر محال، وزیر سرکار، وزیر حلال، وزیر اوقاف؛ نام برده‌اند (میرزا رفیعا، ۴۱۴، ۱۶۷، ۴۹۴، ۱۶۳، ۲۷۷، ۴۴۷، ۲۷۹، ۴۴۶، ۵۴، ۱۰۹، ۲۰۶، ۴۱۲). وزیر حلال از ابتکارات وزارت در اواخر عصر صفوی است (میرزا رفیعا، ۱۶۳، ۲۲۷، ۳۲۹). «. . . شغل وزیر حلال آن بود که مداخل املاک و مستغلات و غیر هم را که از ممّر حلال شاه سلطان حسین به هم رسانیده بود از ابتیاعی و احداثی صرف سکنه مدرسه‌ای که در چهارباغ ساخته بود و مصارفی دیگر که قرار داده بود، می‌نمود. . .»؛ در مجلس بهشت آیین، این وزیر در سمت راست بعد از وزیر اصفهان می‌نشست (میرزا رفیعا، ۲۳۴).

۳-۵- نظام ایالات در عصر صفویه: وکیل نفس نفیس همایون

منصب امارت دیوان از مقامات با سابقه در دیوانسالاری اسلامی و ایرانی است. صفویان با سیستم منظم مرکزی که نمونه کوچک ان در هر ایالت مسقر شده بود مملکت را اداره می‌کردند. آنها ایران را به نوزده ایالت تقسیم کردند. درساختار اداره مرکزی از امیرالامراء، ملک الامراء یاد شده و از امیر دیوان به عنوان معتمدالملک که شبیه منصب امارت دیوان با عنوان دیوان اعلی در ساختار تشکیلاتی آق‌قوینلو است. دیوان تواچی که در رأس آن تواچی باشی قرار داشت مسئول امور نظامی و پس از دیوان امارت قرار داشت، در ولایت‌ها به تقلید از اداره مرکزی؛ منصب امارت دیوان وجود داشت. صفویه تحولی دراداره مرکزی مستقردرهر ایالت ایجاد کردند و ارتباط ان با مرکز را ارتقا بخشیدند. قدرت دولت صفوی، به وسیله امیر، حاکم یا بیگلربیگی و گاهی داروغه و تیول‌دار در ولایت نوزده‌گانه ایران اعمال می‌شد؛ وکیل نفس نفیس همایون عالی‌ترین مقام اداری در ایالات بود(کمبریج، ۱۷۹)

۳-٦- حسبه در عصر صفوی

یکی از مهمترینت ادارات کشوری عصر صفوی حسبه است که ان را درشمار نظام تشکیلات دینی صفویی و نظام قضایی عصر صفویه هم می‌توان جای داد . در ایران عصر صفوی حسبه اهمیت یافت و قدرت محتسب الممالک مقداری افزایش پیدا کرد اما مستقل نشد و از ارکان ولایت قضا و زیر نظر قاضی بود و به او صاحب نسق هم می‌گفتند (میرزا رفیعا، ۴۱۷، ۳۰۳، ۱۶۳). در هر شهر ایران عهد صفوی یک محتسب با همکارانش مستقر بودند و وظایف سنتی احتساب را انجام می‌دادند. در فرمان‌نامه سازمان محتسب تبریز به سال ۱۰۷۲ ه آمده است که این مأمور رسمی مسئول نگهبانی از اخلاق عمومی در جلوگیری از میگساری، قماربازی و دیگر جرم‌های ضد شرع است (میرزا رفیعا، ۲۸۴، ۲۳۷). او همچنین بازرسی سنگ‌ها را به عهده دارد و در خیابان هر گونه سد معبر را بردارد و بر اصناف مانند ملایان، اذان‌گویان و مرده شویان نظارت دارد، کلانتران، داروغگان، کدخدایان از دخالت در امور محتسب ممنوع شده‌اند (مشایخی، ۶۵).

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

٤- نظام مالی عصر صفویان:

٤-١- دیوان استیفا در عصر صفویه:

دیوان استیفاوادارات و مشاغل مربوط به آن در عصر صفوی گسترش فوق‌العاده پیدا کرد و مهم‌ترین اداره و دیوان مالی عصر صفوی شد؛ مستوفی، حسابدار عالی و وظیفه او نظارت بر جمیع امور مالی است، در رأس نظام استیفاء، مستوفی‌الممالک بود که در شمارامرای دربار صفوی است (میرزا رفیعا، ۴۰۷)؛ مستوفی سرکار خاصه حسابدار دفتر خانهٔ خاصه بود و هم ردیف مستوفی الممالک قرار داشت؛ مستوفی موقوفات خاصه و ممالک به عنوان رئیس حسابداری نزد وزیر اوقاف کار می‌کرد (همان، ۴۱۵)، مستوفی اصفهان، رئیس حسابداری وزیر اصفهان بود (همان، ۴۲۰) مستوفی ارباب التحاصیل، بر کلیه نقل و انتقالات مالی در بیوتات و خاندان سلطنتی نظارت می‌کرد نه کاتب در سرکار او فعالیت می‌کردند (همان، ۴۴۷)؛ مستوفی نظام، مستوفی المال از دیگر اصطلاحات این اداره است.

٤-٢- دیوان مالیات عصر صفویه:

مالیات شکل باج و خراج گرفت؛ مالیات تجارت، تمغا، عوارض گمرکی، باج، عوارض راه، راهداری از مالیات‌های عصر تیموری است و در زمان اوزون حسن مالیات‌های خاصی تعیین شد که به قانون حسن معروف شد (همان، ج ۸، ص ۲۵). «قانون نامهٔ حسن بیگی»، در دوران صفویه و تا قرن شانزدهم میلادی رواج داشت چون با درایت تمام وضع شده بود (هینتس، ص ۱۳۰) مالیات‌های جدیدی در نظام مالی ایران در عصر صفوی به وجود آمد از جمله، مالیات‌هایی صناعات (اصناف) وضع گردید (میرزا رفیعا، ۲۵۲). مالیات بر عوارض گمرکی از اقلام عمده درآمد، دولت صفوی است، از جمله گمرکات ایران در بندرعباس که حجم عمده تجارت دریایی را به خود اختصاص داده بود، فعال بود الثیه در اواخر دولت صفویه؛ کمپانی هند شرقی انگلیس در ازای کمک به ایران در تصرف هرمز؛ نصف حقوق گمرکی را در بندرعباس صاحب شد (پژوهش کمبریج، ۲۷۸).

٤-٣- مشاغل و کارمندان نظام دیوانسالاری صفوی و حقوق آنها:

در عصر صفوی مشاغل و مناصب اداری و دیوانی دارای درآمدهای بالایی بودند و مواجب و تیول و انعام و برات و تن‌خواه از جمله درآمدهای صاحب منصبان بود؛ مداخل سپه‌سالاری، نقد اجناس، هفده‌هزار چهارصد شصت و چهار تومان و هفت هزار و دویست و نود و هشت دینار مشخص شده که از محال آذربایجان و عراق داشته (میرزا رفیعا، ۱۹۲)، انواع حقوق کارمندان دولت را ضابطه نولیس به جهت دیوان ضبط می‌کرد (همان، ۲۶۹) این کار بخشی از وظایف ضابط نویس بود.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

۵- تشکیلات لشکری و انتظامی در عهد حفصیان:

۵-۱- دورنما و شکل کلی تشکیلات نظامی و دیوان سپاه صفویه

اندکی پیش از صفویان در عهد آق قویونلو، نیروی نظامی از لحاظ کمی و نفرات توسعه فوق‌العاده پیدا کرده بود، پادشاه فرمانده کل قوا و امور نظامی ایالات به دست داروغگان بود، اوزون حسن (د ۸۷۳ ه) سازمان نظامی بومی ایرانی بزرگی ایجاد کرد، از همین اردوی یکپارچه و فعّال سیاسی نظامی، آق قویونلو، نیروی نظامی صفویه سر برآورد؛ «حیدر پدر اسمعیل بنیانگذار صفویه، اسلحه‌سازی ماهر بود و در اردبیل به جای قلم نی شمشیر یافت می‌شود» (هینتس، ص ۹۰؛ ← امینی، ۱۴۰). نظام، ارتش و نیروهای مسلح در عصر صفوی چون گذشته براساس نظام ایالات شکل گرفت، از جمله اختیارات والی، اختیارات نظامی او بود، خان‌ها همه قدرت ایالت را در اختیار داشتند و حکم آن‌ها حکم شاه بود و فرمانده قوای نظامی ایالت خود بودند ترکیب لشکر از نیروهای عشایر و ایلات بود.

۵-۲- سلسله مراتب نظامی در دوره صفویه:

سازمان نظامی صفوی بر دو رکن اصلی:

۱- نظامیان بلندپایه خواص دربار شاه؛

۲- نیروهای تحت امر حکام ولایت استوار بود.

در رأس نیروهای نظامی دربار، قورچیان قرار داشتند، تعداد قورچیان در سال ۹۳۶ه /۱۵۳۰م؛ پنج هزار تن بود (بُرن، ۷۴)، قورچی از طوایف متعصب شاه صفوی؛ قزلباش، انتخاب می‌شد، قورچیان ملازمان خاصه شاه صفوی در پایتخت بودند، شاردن قورچیان را قوای خاصه دولتی دانسته است؛ قورچیان گاه در ایالات مستقر می‌شدند؛ مانند قورچیان نجف که ساخلوی نجف در دوره شاه صفی (۵۲ه‌ـ ۱۰۳۸ه) پانصد قورچی داشت که تحت فرمان یک قورچی باشی بودند؛ (اسکندر ، عالم آرای عباسی، ۱۰۱۲). بردگان جنگی؛ پس از قورچیان بودند، از آنان با عنوان، «غلامان قلّر» یاد شده است؛ الله وردی خان از فرماندهان غلامان سلطنتی «قلّر آقاسی» بود؛ تفنگچیان شعبه‌ای از غلامان سلطنتی بودند؛ قورچیان مدافع منافع شده در ایالات بودند، در کتاب دستورالملوک میرزا رفیعا توضیحات مبوطی راجع به قورچی آمده است؛ او از وزیر سرکار قورچی، یاد کرده است (رفیعا، ۲۳۵) او امور مالی قورچیان را نظارت و اجرا می‌کرد؛ وزیر سرکار تفنگچی و وزیر توپچی، شغل لشکرنویس دیوان اعلی، شغل مستوفی قورچی و مستوفی سرکار غلام و تفنگچی، از حمله مشاغل نظامی دربار صفوی است. قورچی باشی معتمدترین، امرا دربار است که رئیس قبایل قزلباش ایران تلقی می‌شد (رفیعا، ۳۸۰)، اصطلاح قورچی دارای ریشه مغولی است، قورچیان یا سواره نظام قبیله ترکمان، تا زمان شاه‌عباس اول ستون فقرات پادشاهی صفوی بود؛ مین باشی (فرماندهان دسته‌های هزار نفری)، یوز باشی(فرماندهان صد نفری) تحت فرمان قورچی باشی فعالیت می‌کردند؛ کلاه این جنگ‌جویان ترکمن سرخ بود ولذا «قزلباش» نامیده می‌شدند. از مشخصه‌های قورچیان سبیل بلند آن‌ها بود،

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

سپه‌سالار، عالی‌ترین منصب اداری نظامی عصر صفوی، منصبی موقت در هنگام جنگ بود که پس از جنگ منقضی می‌شد (رفیعا، ۳۲۸). توپچی باشی رئیس دیوان توپخانه صفوی و مسئول مین‌باشی و یوز باشی و توپچیان و مسئول نیروی دریایی ایران بود (میرزا رفیعا، ۳۹۱).

۵-۳- سازمان شرطه (نیروی ا نتظامی) در عصر صفوی: وزیر شهر

شرطه صفویه توسعه دقیق شرطه عصر ایلخانی است (مولف/۱۳۸۹ صص). اما صفویه ضمن توسعه کمی و کیفی این منصب اصطلاحات و مناصب جدیدی مانند وزیر شب برای تامین بیشتر امنیت در شب ایجاد کردند و ضریب امنیت در شب را بالا بردند. در عصر صفوی از مناصبی با عنوان احداث، عسس، میرشب، نایب پادشاه شب نیز یاد شده است (میرزا رفیعا، ۱۶۷، ۲۵۰) که در خدمت داروغه یا وزیر شهر بودند(فلور، ۸۲).

٦- تشکیلات دینی در عصر صفویه

٦-۱- نظام تولیت آستان مقدسه امام رضا ع و حضرت معصومه س:

سیستم پیشرفته ای برای اداره و انتظامات و امور تشریفات مذهبی و مناسک در حرم امام رضا ع در عصر صفویه ایجاد شد که از ابتکارات دولت صفوی است. میرزا رفیعا مقام بلند پایه اداری صفویه گزارش مبسوطی از این تشکیلات دینی صفویه ارایه کرده است که در نوع خود بی نظیر است. متولی آستانه مقدسه حضرت معصومه س و آستان مقدس امام رضا ع از مشاغل مهم عصر صفوی است (میرزا رفیعا، ص ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۷۷)؛

٦-۲- دیوان اوقاف در دوره صفویه:

در دورهٔ صفوی حجم درآمد اوقاف به حدی بود که دستگاه دیوانی بزرگی برای اداره اوقاف پدید آمد که می‌آید. وقف از جمله وظایف دینی است که ریشه‌هایی در تمدن عربی دارد؛ اصطلاح فقهی وقف که به مفهوم حبس عین و استفاده از منفعت است، (مولف، ۱۳۸۹ صص) در عصر صفوی در رأس اوقاف مملکت عثمانی وزیر اوقاف یا وزیر سرکار فیض یا وزیر موقوفات قرار داشت (میرزا رفیعا، ۴۱۳)، همه محاسبات و عملیات مربوط به اوقاف ممالک محروسه صفوی به دفتر موقوفات مستوفی موقوفات می‌رسید و ثبت می‌شد (میرزا رفیعا، ۲۳۶)؛ اوقاف، در عصر صفوی نقش مهمی در ابعاد گوناگون آن داشت، مهم‌ترین کارکردهای اوقاف در امکان مذهبی شیعه به ویژه حرم امام رضا (ع) است، که فهرست موقوفات و املاک و ضیاع وقف آن (میرزا رفیعا، ۱۷۵) آمده است؛ و مشاغلی که در حرم امام رضا ع زیر نظر وزیر اوقاف و متولی وقف حرم بودند و نظم و نسق آنها با متولی بود (میرزا رفیعا، ۱۷۶).

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

٦-٣- منصب نماز جمعه در عصر صفویه:

رکن مناصب دینی دولت صفوی در کنار و در درون دیوانسالاری، نماز جمعه بود، نماز جمعه از عصر صفوی در ایران اهمیت یافت، نخست در عصر شاه‌صفی دایر شد، در عهد طهماسب (۹۳۰ه ـ ۹۸۴ه) جدی‌تر شد؛ علامه مجلسی، در کتابی آماری از ائمه جمعه سراسر ایران ارائه نموده است (مولف/۱۳۸۹).

٦-٤- وظایف و مناصب روحانیت در درون دیوانسالاری صفویه:

وظایف دینی جدیدی برای روحانیت در عصر صفوی، تأسیس شد؛ در رأس آنها مقام ملاباشی، صدر، شیخ الاسلام و قاضی و قاضی عسگر، و. . . است. درراس این مناصب برای روحانیون منصب شیخ الاسلام که شیخ بهایی ایجاد کرد. بزرگترین و در راس شیوخ اسلام و پرکارترین ترین شیخ در تشکیلات اسلامی عصر صفوی، شیخ بهایی است، نگارنده در مقاله مقام صدر و شیخ‌الاسلام، اهمیت شیخ بهایی در مقام شیخ الاسلام را بررسی نموده است. مقاله شیخ بهایی و جایگاه منصب شیخ‌الاسلام در تشکیلات دینی عصر صفویه (همایش اصفهان و صفویه، ۱۳۸۹، ص۱۹)؛ وظایف اصلی شیخ‌الاسلام و از جمله اعتبار بخشی به سلطنت را متذکر شده است. شیخ الاسلام محل رجوع دعاوی حقوقی و فقهی بود؛ صدر خراسان و شیخ الاسلام هرات، اصفهان، قاضی القضاۀ در کتاب یک شیخ الاسلام ناصب دینی را به‌عهده داشتند (برن، ۱۰۹). بزرگ‌ترین مرجع روحانی بغداد در عصر طهماسب اول صفوی، «قاضی القضاۀ» نامیده می‌شد؛ صدر نمونه‌ای از مقامات عالی‌رتبه ایرانی است.

٦-٥- منصب نقیب در عصر صفوی:

در عصر صفوی واژه نقیب و نقیب الاشراف با رئیس سادات در هر شهر مستقر بود، در عصر صفوی، مقام نقیب الممالک را چون گذشته شاه انتخاب می کرد (میرزا رفیعا، ۱۶۷) نقیب در عصر صفوی حوزه کارهای اجرایی گسترده‌ای پیدا کرد(فلور، ۸۰). وظیفه اصلی نقیب در دوره صفوی بررسی ادعای سیادت بود و بنابه دیدگاهی در اواخر دولت صفوی وظیفه اداری تعیین عوارض مالیاتی (بنیچه و محصّل) هر صنف را به عهده گرفت (میرزا رفیعا، ۴۵۰)؛ وجه اهمیت منصب نقیب‌الاشراف در عصر صفوی از این جهت است که شاهان صفوی خود ادعای سیادت کردند و برای مشروعیت بخشیدن به آن تلاش وافر داشتند (میرزا رفیعا، ۴۵۱) به گزارش ابن خلدون نقابت از وظایف حوزه خلافت است و او تاکید کرده است که در عصر او رسوم آن از بین رفته است (ابن خلدون، مقدمه، ۴۰۰) اما در عهد صفویه معاصر ابن خلدون در ایران این مقام دارای جایگاه فعال در دیوان سالاری صفویه است.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

٦-٦- تشکیلات اداری برای کنترل تصوف در عصر صفویه: توحید خانه:

از جمله ابتکارات و موارد توسعه تشکیلات در عصر صفویه که در دیوان سالاری ان ها اهمیت داشت دخالت صفویه برای اداره امر صوفیه است که از پدیده‌های اجتماعی رایج صفویه بود. مقام خاصی برای ان تاسیس شد ودر عصر صفوی از محل منصب توحید خانه محل تجمع صوفیان در محوط قصر در اصفهان، زیر نظر امرای دولتی یاد شده است (میرزا رفیعا، ۵۵۹).

۷- نتیجه‌گیری

پژوهش حاکی از اهمیت نقش تشکیلات در استمرار تمدن ایرانی و وحدت و قدرت دولت در ایران است، صفویه اخرین مرحله تکامل و توسعه تشکیلات اسلامی و کارایی ان در حفظ پیوستگی و استمرار هویت اسلامی در جوامع ایرانی را با تاسیس دستگاه دیوانسالاری بسیار گسترده و قدرتمندی نشان دادند. آنها این کار را با توسعه تشکیلا ت دینی و نظامی به انجام رساندند و نظام قضایی و نظام مالی و تاسیسات مذهبی را به نهایت توسعه آن رساندند.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]

فهرست منابع و مآخذ

ـ شهیدی پاک، محمد رضا، تاریخ تشکیلات در اسلام، نشر جامعه المصطفی العالمیه، قم ۱۳۸۹.

ـ شهیدی پاک، محمد رضا تاریخ آموزش و پرورش در ایران واسلام، عصر سلجوقی و اتابکان ایوبی و زنگی ان ها، نشر علویون، قم، ۱۳۹۵.

ـ شهیدی پاک محمد رضا ، مقاله شیخ بهایی و جایگاه منصب شیخ الاسلام در تشکیلات دینی عصر صفویه همایش اصفهان و صفویه با محوریت شیخ بهایی، اردی بهشت ۱۳۸۸ دانشگاه اصفهان، اصفهان.

ـ شهیدی پاک، مجموعه مقالات نهمین کنگره همایش داخلی ملاصدرا، ، فلسفه سیاسی در حکمت ملاصدرا، تهران، ۱۳۸۶.

ـ شهیدی پاک، فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری، وزارت ارشاد و کوثر، تهران، ۱۳۸۳.

ـ شهیدی پاک محمد رضا، تشکیلات اسلامی و دیوان سالاری ایرانی در عهد دولت صفویه (۱۱۳۵–۹۰۷/ ۱۷۲۲–۱۵۰۱)، دانشگاه بیرجند، ۱۳۹۷.

ـ شهیدی پاک محمد رضا، دیوانسالاری عهد صفویه، سرای کتاب، ۱۳۹۸

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-18]